

**ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ ТА
СОЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

УДК 37.017:316.61]:37.016:[17+316.613.4]:37.013.42](045)

***СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ
М'ЯКИХ НАВИЧОК ШЛЯХОМ СОЦІАЛЬНО-ЕМОЦІЙНОГО ТА
ЕТИЧНОГО НАВЧАННЯ (СЕЕН)***

Албул Ірина, кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0001-7056-3157

E-mail: albuliv1977@gmail.com

Ісаченко Вікторія, кандидатка педагогічних наук, доцентка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID 0000-0003-0224-1214

E-mail: yiki.isachenko@gmail.com

Роєнко Світлана, кандидатка педагогічних наук, доцентка, доцентка кафедри соціальної педагогіки та соціальної роботи, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини.

ORCID: 0000-0003-1250-6458

E-mail: s.o.roienko@udpu.edu.ua

У статті висвітлено соціально-педагогічні умови формування м'яких навичок шляхом соціально-емоційного та етичного навчання. Встановлено, що формування соціальних (м'яких) навичок набуває актуальності з огляду на запити цивілізованого світу, обумовлюється викликами сучасності, регламентується українськими та європейськими векторами розвитку освіти та суспільства загалом. Доведено, що соціальній залученості та благополуччю учнівства сприяє впровадження програм соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН), інтегрованих у моделі емпатійного освітнього середовища, яке забезпечить особистісну орієнтацію у атмосфері доброти, співпереживання та уваги до усіх суб'єктів освітнього процесу; відсутність емоційно-травмувальних ситуацій; високу включеність усіх суб'єктів освітнього процесу в соціально-активну діяльність школи і громади; командну роботу серед учнів та організацію співпраці дітей і батьків.

Ключові слова: соціальний педагог; соціально-педагогічна діяльність; соціальні навички; соціально-емоційне та етичне навчання; особистісний розвиток; соціальні, емоційні та етичні компетенції; програми СЕЕН; життєстійкість.

***SOCIAL AND PEDAGOGICAL CONDITIONS FORMATION OF SOFT
SKILLS THROUGH SOCIAL-EMOTIONAL AND ETHICAL EDUCATION (SEEN)***

Albul Iryna, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Head of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0001-7056-3157

E-mail: albul1977@gmail.com

Isachenko Victoria, PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor of the of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID 0000-0003-0224-1214

E-mail: wiki.isahenko@gmail.com

Roienko Svitlana, PhD in Pedagogical Sciences Associate Professor, Associate Professor of the Department of Social Pedagogy and Social Work, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University.

ORCID: 0000-0003-1250-6458

E-mail: s.o.roienko@udpu.edu.ua

The article highlights and analyzes the socio-pedagogical conditions for the formation of soft skills through socio-emotional and ethical learning. It has been established that the formation of social (soft) skills is gaining relevance in view of the demands of the civilized world, is conditioned by the challenges of our time, and is regulated by Ukrainian and European vectors of development of education and society in general. Providing socio-pedagogical conditions for the development of soft skills for the formation of personal maturity and social competence of children and students is one of the important areas of professional activity of a social pedagogue in an educational institution. It is proved that the social involvement and well-being of students, the preservation of mental health is facilitated by the introduction of programs of socio-emotional and ethical learning (SEEL), which involves the creation of an inclusive and comprehensive structure implemented in the model of an empathic educational environment, which will provide personal orientation in an atmosphere of kindness, empathy and attention to all subjects of the educational process; absence of emotionally traumatic situations; high involvement of all subjects of the educational process in socially active activities of the school and community; teamwork among students and organization of cooperation between children and parents. It has been found that the introduction of SEEN programs provides a long-term effect on improving social skills and empathy, reducing aggression and conflict, strengthening emotional stability, increasing motivation to learn, improving relationships between teachers and students, and promoting the development of resilience and adaptive potential of the individual in crisis situations. Prospects for research are outlined, in particular, to study the role of apprenticeship in the formation of social skills in educational institutions, the use of social networks and media in the development of social competence of children and youth.

Key words: social pedagogue; socio-pedagogical activity; social skills; socio-emotional and ethical education; personal development; social, emotional and ethical competences; SEEN programs; vitality.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. Гострі сучасні виклики перед Україною ще більше актуалізують необхідність формування соціально-емоційних навичок, підтримання психологічного благополуччя та стійкості дітей і молоді. Основи такої діяльності та формування потреби в соціально-емоційному навчанні закладається і українським освітнім законодавством, водночас є суголосними з європейськими векторами навчання і виховання майбутніх поколінь. Так, Законом України «Про освіту» значущими для набуття здобувачами в освітньому процесі декларуються «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей» [5].

Європейською довідковою рамкою ключових компетентностей для навчання впродовж життя (Key Competencies for Lifelong Learning) затверджено перелік ключових

компетентностей, серед яких не лише знання, вміння, а також здатність застосовувати їх у реальному житті для особистісного та професійного розвитку. Окремо акцентовано увагу на особистісній, соціальній і навчальній компетентності, підприємливості, культурній обізнаності і самовираженні (Council of the European Union, 2006; Council of the European Union, 2018).

Європейською рамкою особистісної, соціальної та навчальної ключової компетентності (LifeComp: The European Framework for Personal, Social and Learning to Learn Key Competence, 2020) декларовано орієнтир на розвиток в учнів саморегуляції, емпатії, подолання проблем у спілкуванні, налагодження співпраці для особистісної та професійної самореалізації, а також для адаптації в умовах непередбачуваних викликів. Деталізується рамка у трьох сферах компетентностей: особиста сфера (саморегуляція, гнучкість, благополуччя), соціальна сфера (емпатія, комунікація, співпраця), сфера «вміння вчитися» (розвиток мислення, критичне мислення та управління навчанням) [2]. Отже, Україна поділяє європейські цінності як основу для розвитку особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Питання розвитку соціальних (м'яких) навичок є предметом наукових досліджень у різних контекстах. Так, О. Глушко досліджує Європейську рамку особистісної, соціальної та навчальної ключової компетентності та її дескрипторів у контексті сучасної реформи освіти та викликів сьогодення. О. Елькін, В. Гринько, О. Марущенко, О. Рассказова розглядають соціально-емоційне навчання як шлях зміцнення освіти, досліджують вплив соціально-емоційних навичок на академічну успішність і психологічне благополуччя дітей. О. Глоба, Л. Гриневич, Т. Дрожжина, С. Калашнікова та ін. розкривають можливості для реалізації соціально-емоційного навчання в рамках реформи «Нова українська школа».

З огляду на те, що одним з основних напрямів роботи соціального педагога в закладі освіти є формування особистісної зрілості та соціальної компетентності, вважаємо доцільним висвітлити та проаналізувати соціально-педагогічні умови формування м'яких навичок шляхом соціально-емоційного та етичного навчання, що і буде **метою даного дослідження**.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У LifeComp (Європейській рамці особистісної, соціальної та навчальної ключової компетентності) соціальні компетентності конкретизуються як емпатія (розуміння й усвідомлення емоцій, переживань та цінностей іншої людини, здатність ініціативно сприймати свою точку зору; чуйність до емоцій та переживань іншої людини, усвідомлення того, що приналежність до групи впливає на її ставлення), спілкування (використання відповідних комунікаційних стратегій, кодів та інструментів залежно від контексту та змісту; розуміння та управління взаємодіями та розмовами в різних соціально-культурних контекстах та ситуаціях), співпраця (залучення до групової діяльності та колективної роботи, визнання та повага інших; намір сприяти загальному благу та усвідомлення того, що інші можуть мати різні культурні приналежності, походження, переконання, цінності, думки чи особисті обставини; подолання конфліктів та ведення переговорів щодо розбіжностей для побудови і підтримки справедливих та поважних відносин; справедливий розподіл завдань, ресурсів та відповідальності в межах групи з урахуванням її конкретної мети; виявлення різних поглядів та прийняття системного підходу) [1].

Реальною можливістю для виконання таких завдань є соціально-емоційне навчання (СЕН). Тим більше, що в умовах повномасштабного вторгнення російського агресора саме розвиток соціально-емоційних навичок сприяє життєстійкості та подоланню токсичного стресу, розвитку оптимізму [4].

У такому контексті набуває значення соціально-педагогічна діяльність, оскільки саме соціальний педагог, насамперед, виховує вміння не падати духом, навчає самостійно знаходити вихід зі складної ситуації, створює умови для формування людини, особливо

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

молодого віку, як особистість, здатну впоратися із особистісними та соціальними негараздами.

Відповідно до Посадової інструкції соціального педагога закладу освіти, цей фахівець фокусує свою професійну увагу на такому напрямі роботи, як формування особистісної зрілості та соціальної компетентності [8]. Зважаючи на особливості методології роботи фахівця соціально-педагогічної сфери, його інструментарію, напрямів та змісту діяльності, соціальний педагог сприяє соціалізації особистості, її самореалізації, пошуку своєї комфортної ніші у суспільстві. Тобто професійна соціально-педагогічна діяльність покликана створити оптимальні умови для ефективної соціалізації дитини, її адаптації у новому оточенні, для набуття соціальної компетентності дітей, підлітків та учнівської молоді.

Особливого значення набуває організаторська та посередницька діяльність соціального педагога, адже саме він об'єднує зусилля родини, школи, громадськості для надання допомоги дитині, підлітку чи представнику учнівської молоді. Соціально-педагогічна діяльність фокусована на соціумі, на людських відносинах, на соціокультурних умовах розвитку особистості, а тому важливим завданням соціального педагога є сприяння самовираженню дитини, розумінню її бажань, емоцій, пошуку себе у процесі самореалізації. Особливо варто звертати увагу на формування та розвиток емоційної сфери, культури почуттів, що передбачає контроль негативних емоцій, активація позитивних емоцій, моральних, етичних почуттів.

У такому контексті саме соціально-емоційне навчання сприяє соціальній залученості та благополуччю учнівства, збереженню ментального здоров'я, адже саме соціально-емоційні навички сьогодні називають навичками для життя, гнучкими або м'якими навичками, а тому набуває особливої актуальності впровадження програм соціально-емоційного навчання, зокрема програм соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН), які спрямовані на допомогу учнівству стати «емоційно грамотними» та «етично грамотними».

Метою СЕЕН визначено створення інклюзивної та всеохопної структури, придатної для використання в будь-якому освітньому середовищі та на всіх рівнях освіти для формування соціальних, емоційних та етичних компетенцій. Важливою складовою СЕЕН є модель емпатійного освітнього середовища, тобто такого «...багатовимірного соціально-педагогічного явище, що пов'язане в єдине ціле різними організаційними, ресурсними і комунікативними механізмами і спричиняє ситуативний вплив на особистісне набуття учнівством м'яких навичок і розвиток ціннісних орієнтацій» [6].

Отже, сприяючи створенню емпатійного середовища, соціальний педагог повинен спрямовувати зусилля на забезпечення низки умов:

- середовище повинно бути особистісно-орієнтованим та культивувати атмосферу доброти, співпереживання та уваги до кожного і кожної – усіх суб'єктів освітнього процесу;
- забезпечувати максимально можливу відсутність емоційно-травмувальних ситуацій, а в разі виникнення таких – використовувати інструменти «миттєвої допомоги» та інші інструменти СЕЕН;
- створювати усі можливості для використання ресурсів (просторових, методичних, матеріальних, інформаційних) середовища закладу освіти;
- забезпечувати високу включеність усіх суб'єктів освітнього процесу в соціально-активну діяльність школи і громади;
- актуалізувати питання спільної діяльності учнівства у команді та вміння запобігати і розв'язувати конфлікти шляхом використання комплексу педагогічних засобів, що ґрунтуються на інструментах соціально-емоційного та етичного навчання та інтегровані в освітнє середовище [6].

СОЦІАЛЬНА РОБОТА ТА СОЦІАЛЬНА ОСВІТА

Варто зацентувати увагу на значенні соціального оточення дитини у формуванні соціально-емоційних навичок. Тому соціальному педагогу значний обсяг своїх професійних зусиль треба зосередити на роботі з сім'єю у напрямі розуміння корисності СЕЕН і залучення батьків та осіб, які їх замінюють до практикування СЕЕН. Доречними будуть інформаційно-просвітницькі батьківські збори, знайомство з практиками СЕЕН, спільне їх виконання, адже батьки чи законні представники разом з учнями та вчителями є повноцінними учасниками освітнього процесу. Для ефективного впровадження СЕЕН важливо не тільки теоретично інформувати про вказані практики, а й залучати до активної взаємодії. Організація співпраці дітей та батьків, сім'ї та школи забезпечить не лише мовчазну підтримку вдома, а й реальне розуміння батьками і дітьми важливості емоційної та соціальної сфер, удосконалення своїх соціально-емоційних навичок і в домашніх умовах, у мікросоціумі.

Серед основних напрямів роботи з батьками у впровадженні СЕЕН соціальний педагог може скористатися такими:

- тематичні батьківські збори (вибір актуальних тем сприятиме розв'язанню ключових питань щодо взаємодії всіх, кого долучено до СЕЕН). Така форма роботи уможливить перетворення батьківства на дієвих партнерів і партнерок, допоможе зрозуміти напрям думок батьків або осіб, які їх замінюють, забезпечить зворотний зв'язок, окреслить перспективи взаємодії.

- онлайн-зустрічі допоможуть розглянути питання, не порушені під час батьківських зборів; посприяють узгодженню пропонованого плану дій; обміну досвідом; напрацюванню спільних рішень та ін.

- практикуми як форма напрацювання в батьків чи законних представників умінь щодо ефективного вирішення соціально-педагогічних ситуацій, що сприятиме тренуванню педагогічного мислення. Практикуми є дієвим інструментом для згуртування колективу, доречні під час групових обговорень та обміну думками, сприяють розвитку навичок вирішення проблемних ситуацій і використанню знань на практиці [9].

Загалом, необхідне врахування трьох наявних фокусів уваги при впровадженні програм СЕЕН:

- 1) створення фундаментальної підтримки та планування;
- 2) сприяння соціально-емоційному навчанню учнів /-ниць і дорослих;
- 3) практика постійного вдосконалення.

Оцінити ефективність впровадження можна за допомогою орієнтиру на такі індикатори: експліцитний процес соціально-емоційного навчання; інтеграція СЕН з академічним навчанням; голос та залучення учнівства; сприятливий шкільний та класний клімат; фокус на СЕН дорослих; підтримувальна дисципліна; безперервна інтегрована підтримка; автентичні партнерства з сім'ями; узгоджені партнерства з громадою; системи для безперервного вдосконалення.

Успішності запровадження означених програм сприятиме їхня відповідність принципам SAFE:

- S – Sequenced – послідовність, що передбачає надбудову кожної активності на попередній;
- A – Active – активність, як можливість для учнівства практикувати те, чого воно вчиться;
- F – Focused – цілеспрямованість, що передбачає орієнтир програми на розвиток конкретних навичок;
- E – Explicit – явність, тобто чітка назва та визначеність цих навичок [4].

Результативності формування соціально-емоційних та етичних навичок, створенню більш інтегрованого та ефективного освітнього середовища сприятиме використання соціальними педагогами апробованих інструментів та методик для

ефективного впровадження і оцінювання програм СЕЕН; залучення сімей та місцевих громад у процес соціально-емоційного навчання на основі розуміння позитивних результатів реалізації СЕЕН-програм.

Світовий та український досвід запровадження СЕЕН-програм уможливорює формулювання ключових здобутків, а саме: покращення соціальних навичок та емпатії (розвивається здатність до співпереживання, розуміння почуттів інших, готовність до співпраці, оптимізація міжособистісних стосунків); зниження рівня агресії та конфліктів (зменшується кількість конфліктних ситуацій, демонструється готовність до діалогу); покращення емоційної стійкості (з'являються уміння справлятися з ризикованими емоціями, переживати страх, роздратування та стрес, вдосконалюється здатність адаптуватися до нових умов та діяти у випадках викликів); зростання мотивації до навчання (вдосконалюються навички саморефлексії та цілепокладання, посилюються концентрація та емоційна включеність); поліпшення взаємин між педагогами та учнями (атмосфера у шкільному середовищі стає більш підтримуючою та приймаючою, що сприяє зменшенню стресу серед учнів і поліпшує їхню участь у навчальному процесі). Особливо варто наголосити на довготривалості СЕЕН, оскільки набуті соціальні компетентності та розвинений емоційний інтелект надважливі і у дорослому житті.

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Отже, формування соціальних (м'яких) навичок набуває актуальності з огляду на запити цивілізованого світу, обумовлюється викликами сучасності, регламентується українськими та європейськими векторами розвитку освіти та суспільства загалом.

Забезпечення соціально-педагогічних умов розвитку м'яких навичок для формування особистісної зрілості та соціальної компетентності дітей і учнівської молоді є одним з важливих напрямів професійної діяльності соціального педагога у закладі освіти.

Соціальний залученості та благополуччю учнівства, збереженню ментального здоров'я сприяє впровадження програм соціально-емоційного та етичного навчання (СЕЕН), що передбачає створення інклюзивної та всеохопної структури, зреалізованої у моделі емпатійного освітнього середовища, яке забезпечить особистісну орієнтацію у атмосфері доброти, співпереживання та уваги до усіх суб'єктів освітнього процесу; відсутність емоційно-травмувальних ситуацій; високу включеність усіх суб'єктів освітнього процесу в соціально-активну діяльність школи і громади; командну роботу серед учнів та організацію співпраці дітей і батьків.

Запровадження СЕЕН-програм забезпечує довготривалий ефект щодо покращення соціальних навичок та емпатії, зниження рівня агресії та конфліктів, посилення емоційної стійкості, зростання мотивації до навчання, поліпшення взаємин між педагогами та учнями, сприяє розвитку життєстійкості та адаптивного потенціалу особистості в умовах кризових ситуацій.

Дане дослідження не претендує на вичерпність висвітлення проблеми. Перспективним буде вивчення ролі учнівства у формуванні соціальних навичок в умовах закладу освіти, а також використання можливостей соціальних мереж та медіа-засобів у розвитку соціальної компетентності дітей та молоді.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аналітичний огляд «Можливості для реалізації соціально-емоційного навчання в рамках реформи «Нова українська школа» (Feasibility Study on Opportunities for SEL within New Ukrainian School Reform) / Гриневич Л., Дрожжина Т., Глоба О. та інші; за заг. ред. Л. Гриневич, С. Калашнікової. Київ, «Видавнича група «Шкільний світ», 2021. 312 с.
2. Глушко О. Європейська рамка особистісної, соціальної та навчальної ключової компетентності (LIFECOMP): концептуальний вимір. *Український педагогічний журнал*. 2023. № 4. С. 35–45.
3. Елькін, О. СЕЕН-путівник. Соціально-емоційне та етичне навчання: освітня програма для навчання серця й розуму. Київ: ТОВ «Інжиніринг», 2023. 148 с.

4. Елькін О. Б., Рассказова О. І., Гринько В. О., Марущенко О. А. Зміцнення освіти через соціально-емоційне навчання: актуальні напрями дослідження в Україні та світі. *Journal «ScienceRise: Pedagogical Education»*. 2024. №1(58). С.79–86.
5. Закон України «Про освіту» URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>
6. ЗВІТ про завершення експерименту на всеукраїнському рівні за темою «Організаційно-педагогічні умови формування в учнів м'яких навичок шляхом соціально-емоційного та етичного навчання» на базі закладів загальної середньої освіти України у листопаді 2019 – грудні 2024 років. URL: <https://mon.gov.ua/staticobjects/mon/uploads/public/677/260/f0d/677260f0d06e9344484389.pdf>
7. Національний звіт за результатами міжнародного Дослідження соціально-емоційних навичок (ДоСЕН) в Україні (2022 – 2024). Том 1 / кол. авт. : О. Елькін, О. Марущенко, Г. Бичко, В. Терещенко, М. Мазорчук, Т. Вакуленко та ін.; за ред. О. Елькіна, О. Марущенка, В. Терещенка; ГО «ЕдКемп Україна». Харків, 2024. 223 с.
8. Посадова інструкція соціального педагога закладу освіти. URL: <https://vseosvita.ua/library/posadova-instrukcia-socialnogo-pedagoga-zakladu-osviti-71820.html>
9. Я (практикую) СЕЕН. Посібник для роботи з батьківством: навч.-метод. посібник / О. Дегтярьова, Т. Дрожджина, Г. Калужна та ін.; за заг. ред. О. Елькіна, О. Марущенка, О. Масалітіної. Київ: Видавничий дім «Перше вересня», 2021. 64 с.

REFERENCES

1. Analitychnyi ohliad «Mozhlyvosti dlia realizatsii sotsialno-emotsiinoho navchannia v ramkakh reformy «Nova ukrainska shkola» (Feasibility Study on Opportunities for SEL within New Ukrainian School Reform) / Hrynevych L., Drozhzhyna T., Hloba O. ta inshi; za zah. red. L. Hrynevych, S. Kalashnikovoi (2021). Kyiv, «Vydavnycha hrupa «Shkilnyi svit» [in Ukrainian].
2. Hlushko O. (2023). Yevropeiska ramka osobystisnoi, sotsialnoi ta navchalnoi kluchovoi kompetentnosti (LIFECOMP): kontseptualnyi vymir. *Ukrainskyi pedahohichnyi zhurnal*. Vol. 4, 35–45 [in Ukrainian].
3. Elkin, O. (2023). SEEN-putivnyk. Sotsialno-emotsiine ta etychne navchannia: osvitnia prohrama dlia navchannia sertsia y rozumu. Kyiv: TOV «Inzhynirynh» [in Ukrainian].
4. Elkin O. B., Rasskazova O. I., Hrynko V. O., Marushchenko O. A. (2024). Zmitsnennia osvity cherez sotsialno-emotsiine navchannia: aktualni napriamy doslidzhennia v Ukraini ta sviti. *Journal «ScienceRise: Pedagogical Education»*. Vol. №1(58), 79–86 [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» (2017). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text> [in Ukrainian].
6. ZVIT pro zavershennia eksperymentu na vseukrainskomu rivni za temoiu «Orhanizatsiino-pedahohichni umovy formuvannia v uchniv m'iakykh navychok shliakhom sotsialno-emotsiinoho ta etychnoho navchannia» na bazi zakladiv zahalnoi serednoi osvity Ukrainy u lystopadi 2019 – hrudni 2024 rokiv (2024). URL: <https://mon.gov.ua/static-objects/mon/uploads/public/677/260/f0d/677260f0d06e9344484389.pdf> [in Ukrainian].
7. Natsionalnyi zvit za rezultatamy mizhnarodnoho Doslidzhennia sotsialno-emotsiinykh navychok (DoSEN) v Ukraini (2022 – 2024) (2024). Vol.1 / kol. avt. : O. Elkin, O. Marushchenko, H. Bychko, V. Tereshchenko, M. Mazorchuk, T. Vakulenko ta in.; za red. O. Elkina, O. Marushchenka, V. Tereshchenka; HO «EdKemp Ukraina». Kharkiv [in Ukrainian].
8. Typova posadova instruktsiia. URL: <https://vseosvita.ua/library/posadova-instrukcia-socialnogo-pedagoga-zakladu-osviti-71820.html> [in Ukrainian].
9. Ya (praktykuiiu) SEEN. Posibnyk dlia roboty z batkivstvom: navch.-metod. posibnyk / O. Dehtiarova, T. Drozhzhyna, H. Kaluzhna ta in.; za zah. red. O. Elkina, O. Marushchenka, O. Masalitinoi (2021). Kyiv: Vydavnychiy dim «Pershe veresnia» [in Ukrainian].